

הרהורים על המצב הפוסט-מודרני

א

בשורות הבאות רוצה אני להתייחס באופן הסובייקטיבי ביותר לכיוונים מסוימים השליטים בתחומים מסוימים בתרבות בת זמננו, כיוונים הנראים לי בעלי השפעה שלילית על התפתחותן של האנושות בכלל ושל היהדות בפרט; בתחומים מסוימים מדובר בהשפעה קטסטרופלית.

אתחיל את דבריי בהערה חסידית. החסידות נתנה לספירות גוון פסיכולוגי. הפשר של הקבלה הוא הנפש האנושית. מכאן נובעות דרשות רבות; מהן אמרות שנונות ומהן תובנות חשובות על נפשו של האדם. אחת הדרשות הללו מפרשת את צמד הספירות נצח והוד, כמתייחסות לשני סוגים של יחסים בין-אישיים. האחד הוא ה'נצח': הניצוח והוויכוח; השני הוא ה'הוד': ההודיה לזולת, הקבלה של הזולת, השתיקה שבה אנו מודים לו. אלא שהספירות מופיעות גם בצורה פרקטלית, זו בתוך זו. מהו נצח שבהוד? זאת הדרך שבה על ידי ההוד, ההודאה והקבלה של הזולת, מתבטא הנצח, הניצוח הבוטה כמדקרות חרב. "אתה צודק" הוא פעמים רבות מדי ביטוי שתרגומו העמוק הוא: "אינך ראוי אפילו להתייחסות, וודאי אין טעם להתנצח אתך". נלקח מן האדם ה'הוד שבנצח', הכבוד שניתן לו כשמתווכחים אתו על דעותיו.

הפוסט-מודרניזם מופיע בפנינו כגישה השואפת ליצור מצע תרבותי חדש, שיתגבר על המקורות העמוקים של הקונפליקטים. לפי אחת מהנחותיו היסודיות, התשתית העמוקה של הקונפליקטים נעוצה באמונה באמת אבסולוטית. אבסולוטיות זאת היא המקור לאבסולוטיזם, וממילא לדיכוי, לשעבוד ולמלחמות. ה'הוד' הקבלי מייצג עתה את האידאל המוסרי של קבלת הזולת. ספירת יסוד הובנה בקבלה כמציינת אמת ושלום, כדברי בעל **עבודת הקודש** (חלק ג, לז): "ושלום ואמת חד הוא, והוא יסוד". באגדה הקלסית של רבי סימון (ילקוט שמעוני תהילים רמז תתלד), התווכחו הערכים האם לברוא אדם: "חסד אומר: יברא, שהוא גומל חסדים, אמת אומר: אל יברא, שכלו שקר, צדק אומר: יברא, שהוא מלא צדקות, ושלום אומר: אל יברא, דכוליה קטטה". לפי הפוסט-מודרניזם, הקואליציה הזאת בין השלום והאמת היא מכשלה. הפתרון מצוי בהשלכת האמת ארצה, או אז יוכל השלום לברוא עולם אידאלי. בעולם זה גם השלום יאמר יברא.

*

כל המסתכל אחורה בהיסטוריה המודרנית יוכל למצוא בקלות את בעיותיו של הניצוח. מאז תחילתה של הנאורות, ובאופן אינטנסיבי ומסיבי יותר מאז המאה הי"ט, סבלה הדת מההתקפות הקשות של התיאוריות המדעיות והפסבדו-מדעיות המודרניות. מספיק יהיה להצביע על המרקסיזם והפרוידיאניזם. המטריאליזם ההיסטורי והפסיכואנליזה בישרו את סופה של הדת משתי פרספקטיבות שונות ואף מנוגדות. הן הורו את האמת המוחלטת, וממילא יכלו לשפוט את הדת כגורם ראקציוני או פרימיטיבי, שיש להילחם נגדו בשם האמת. רבי נחמן תיאר באופן מופלא מצב זה, כשהוא משתמש באחת מחידותיו של הסבא דמשפטים: "וזה סוד מה שאמר הסבא (זהר משפטים צה ע"א): 'מאן הוא נחש דפרח באוירא ואזיל בפירוודא, בין כך ובין כך אית נחש אית לחד נמלה דשכב בין שנוי'". לפי רבי נחמן, הנחש, כלומר הדרקון המעופף -

הם אלו החכמים להרע, החוקרים פילוסופיא ואפיקורסית. כמו שכתוב: 'חכמים המה להרע ולהטיב לא ידעו' (ירמיהו ד', כב)... והם בחינות הנחש, בחינות: 'והנחש היה ערום מכל חַיַּת הַשָּׂדֵה' (בראשית ג', א). ועל ידי דבורים רעים, עושים כנפים להחכמים אלו, שהם בחינת הנחש, שיוכלו לעוף ולפרוח. היינו שמעופפת ומתפשטת חכמתם ואפיקורסית שלהם בעולם, ומזיק מאד להעולם. וגם בחקירותם בעצמם, הם מעופפים, כמו מי שיש לו שכל מעופף, היינו ששכלם מעופף במהירות, ונפתח להם חכמתם מאד... והנמלה המונח בתוך פי הנחש, הוא בחינות חכם הדור, שהוא חכם הישר והצדיק, ובעל מדות טובות. ומחמת שהוא חכם גדול דקדושה ונכנס באלו החכמות, אזי כשאלו החכמים נכנסים בחקירתם, לחקור באלו החכמות, אז יש לו צער גדול מאוד, ויש לו מלחמה גדולה עמהם, היינו עם בחינת הנחש הנ"ל. כי מתגברים עליו מאד בלבולים ואמונות כזביות...¹

לכאורה, התרבות הפוסט-מודרניסטית היא העת של הפסקת המאבק, היא מקבילה לכאורה לתקופת המנוחה "ואזי יש להנמלה הנ"ל נייחא". זוהי תקופה שבה "[החכמים] נייחים ואינם חוקרין, כגון בעת שינה ואכילה, ואז יש נייחא להחכם שהוא בחינת הנמלה שבתוך פיה". אכן, העולם הפוסט-מודרני הוא עולם שאין בו כבר מעוף של אמתות ולא הליכה של תאוריות, והחיפוש של העונג והטוב הוא העניין החשוב ביותר. האומנם יש "נייחא" לנמלה. האומנם יכולים אנו להזדהות עם האידאלים הפוסט-מודרניים? אנסה להסביר את תשובתי השלילית.

הזכרתי לעיל שהאמת ממומשת בספירת יסוד. אולם יש כאן דו-משמעות בסימבוליזם הקבלי. כך בפרדס רמונים מצביע ר' משה קורדובירו על כך ש"כל המפרשים הסכימו היות התיבה הזו רומז אל התפארת ופסוק מלא הוא: 'תתן אמת ליעקב' (מיכה ז', כ) ויעקב מרכבה לתפארת. זולתי הרמב"ן ע"ה, שנראה מדבריו כי יסוד

1. ליקוטי מוהר"ן, ירושלים תשכ"ט, סימן סג, עז ע"ב - עז ע"א.

מדת יעקב, והיא מדת אמת, וזה הפך דעת הרשב"י ע"ה בכמה מקומות".² תפארת היא ספירת התורה, ואם נתרגם את הסימבוליקה הקבלית לשפתנו המושגית, נוכל לומר שללא אמת אין תורה. אי-אפשר לדרוש הקרבה או אפילו מאמץ אלא בשם האמת. לא רק בגלל שדרישה זאת לא תתקבל, אלא גם בגלל שללא ספק תהיה זאת דרישה לא מוסרית. העולם פתוח יותר, מאפשר בחירה באופציות שעד אתמול נראו מוקצות מחמת פרימיטיביזם. אולם מצב זה הוא אשלייתי. עצם אפשרותה וקיומה של מצווה, תלוי בקיומה של אמת.

ב

לא אוכל כאן להציג כאן את הפוסט-מודרניזם על צדדיו השונים. אנסה להצביע באופן סכמתי על רעיונות שונים, תוך הדגשת העובדה שמתנקזים לגישה זאת כיוונים שונים ממקורות שונים. אם טעיתי, יחשוב הקורא זה לי לחובה. הצד השווה של כל הגישות הוא רק מעין ניתוח מתים, פוסט-מורטם של המודרניזם. המונח עצמו בלתי ברור הוא, ולפעמים מתעורר בקורא חוסר סבלנות של תייר בג'ונגל הטקסטים שאין בהם מפה, הנתקל באי-בהירות, בשפה טכנית או אוטיסטית מופגנת, ופעמים רבות מדי, גם בדברי הבל, המלווים בשחצנות של תודעה עצמית בלתי ברורה. למרות זאת, אנסה להציע את הרעיונות דלהלן, כנקודות יסוד במכלול התחומים שבהם עוסק הפוסט-מודרניזם.

א. הממד האפיסטמולוגי

יש כאן מאבק כנגד הפונדמנטליות, כלומר - כנגד ההנחה שניתן לבנות את הידע על בסיס הנחות יסוד מבוססות. זהו המרכיב הפוסט-פוזיטיביסטי שבו. הפילוסופיה המודרנית מאז דקרט חיפשה סלעי יסוד שעליהם ניתן לבנות בוודאות את הידע ואת הפילוסופיה. תקווה זאת קרסה, והפוסט-מודרניזם שמח על כך. הספק הפך לדבר הוודאי היחיד שבידע.

נראה לי שניתן לבנות את בניין הידע גם על ביצה טובענית באזור של רעשי אדמה, ולא רק על סלעי יסוד. על כל פנים, ההתמודדות עם הספק היא מוטיב חשוב בהגות החסידית. הפוסט-מודרניזם הופך את הספק לתופעה אונטולוגית ממש, ומתוך כך למקור הסובלנות ולבסיס המוסר והדמוקרטיה. קיומן של 'אמתות' אלטרנטיביות הוא המקור האונטולוגי לרב-תרבותיות ולפלורליזם. הריבוי שעליו מדברת האנתרופולוגיה הוא השתקפות הריבוי באונטולוגיה.

2. פרדס רימונים, ירושלים תשכ"ב, שער כג, פרק א, ו ע"ב.

ב. קריסת הנרטיבים הגדולים

התיאוריות הגדולות הפכו לנרטיבים. אין כבר מונופול עליהם, ולכל אחד מותר לספר. מקום מרכזי תופסים הנרטיבים של מרקס ופרויד. קריסה זאת פירושה שחרור האדם מרודנות האדיאולוגיות השונות, אך גם מרודנות האמת. זהו יסוד ביקורת הנאורות, ויצירת רלטיביזם חדש.

ג. מות התקווה וקריסת האוטופיות

זהו הממד הפוליטי. קריסת האשליה הקומוניסטית וגילוי המפלצתיות שבה, הביאה אתה את הפחד מפני התקווה. התקווה הפכה מסוכנת. המקבילה הישראלית של תופעה זאת היא הקלון שהודבק לרעיון המשיחי. דבר זה מתקשר לאמונה הנשענת גם על הסעיף הבא, שלפנינו סוף ההיסטוריה - דהיינו, שיווי משקל שהאנושות יכולה לחיות אתו באמון ובשלווה. דווקא הכאן והעכשיו המתנגדים למחר של האוטופיה, הם המביאים את אחרית הימים למימושם.

ד. הנאו-ליברליזם ומותה של האחריות החברתית

אחת התוצאות של הייאוש הפוליטי הייתה ההדגשה המחודשת של האגואיזם הכלכלי. מבקרים שונים ראו בתרבות הפוסט-מודרנית שלב נוסף של הקפיטליזם. דבר זה מתקשר עם מגמת הגלובליזציה וירידת קרנה של המדינה הלאומית, באירופה למשל.

ה. ביקורת התרבות

לפנינו ניצחון הפרשנות שבבסיסה עומד החשד. צלו של ניטשה ניצח כאן בגרסות שונות ומשונות. התוצאה היא התפיסה שהידע אינו עצמאי; הוא בא לשרת את הכוח. האידאולוגיות אינן אלא מאבק להגמוניה, לכוח ולשליטה. השליטה היא אולי היסוד שמפעיל את העולם. התאווה לשליטה מנצחת אפילו את המיניות, ההופכת לאחד הביטויים במאבקי הכוח.

ו. מרכזיותו של המוסר

כפי שנראה להלן, יש כאן סתירה פנימית בפוסט-מודרניזם. מצד אחד הרלטיביזם הוא בסיס המוסר, ועמו נציגת החוקית - הדמוקרטיה שמאפשרת חופש מוחלט לכל יחיד. מצד שני, בולטים כאן השיבותם של החופש וזכויות האדם. המוסר החברתי עובר למקום משני, אם בכלל הוא שורד בשיח התרבותי. הפרדוקסליות שבעמדה זו מתבטא בכמיהה אל הפגניות, הנראית דמוקרטית יותר מאשר המונותאיזם האוטוקרטי.

ז. השפה והאמנות

השפה הופכת להיות מרכזית ביותר. היא תופסת בתרבות את מקומם של הטבע במאה הי"ח, ושל ההיסטוריה וההתפתחות במאות הי"ט והכ'. דבר זה בא לידי ביטוי בשבירת הרבדים השונים שבשפה. הדוגמה הבולטת אצלנו היא השפה העברית המדוברת, המאבדת את קשריה עם המקורות הקלסיים. משחקי לשון תופסים את מקומן של התאוריות. דבר זה בא לידי ביטוי באמנות. דמותו של וולטר בנימין חשובה כאן, כי הוא ראה את השינויים המתרחשים, את האמנות בעידן של רפרודוקציה.

ח. הדקונסטרוקציוניזם ואבדן הפשט

יש בפוסט-מודרניזם אבדן הנוכחות, האני שבתודעה, ואבדן הפשט. לכאורה יש כאן ברית עם בעלי הדרש החדש. יש כאן פתיחות פרשנית, אך גם הרס טוטלי של הטקסט. מתפתח כאן מעין אידאליזם של הסימנים. על כל פנים, מתפתח כאן רעיון המתבסס על עיקרון הקוהרנטיות של הסימנים ועזיבת עיקרון הקורספונדנציה. במילים אחרות, המציאות יותר דומה לספר דמיוני הסגור בעצמו, מאשר למציאות שעלינו ללמוד אותה מספר הטבע.

ג

פעמים שונות חשבתי לתומי שבסוגיית הפוסט-מודרניזם, כמו בסוגיות אחרות, עליי לשקול בזהירות את כל צדי הבעיה, לראות את המכלול, להבין עמדות שונות, את דעתו של הזולת. אולם, הפוסט-מודרניזם מלמד אותי שאין אני מסוגל לעשות זאת. ידע הוא כוח, וכל עמדה פילוסופית שאבטא תשקף את האינטרסים שלי, ליתר דיוק - את רצוני לשלוט. מכאן, שאין אני חייב להצטדק על כך שאני מבטא את העמדה הסובייקטיבית שלי. הלוא בין כה וכה אעשה זאת. יתרה מכך; מן הראוי שאהיה קנאי באופן מוחלט לעמדת. ממילא על הפוסט-מודרניזם לומר שאלו דברי נרטיבים חיים. אין טעם לעשות את המאמץ לצאת מהפרספקטיבה שלי אל המקום שממנו אוכל להשקיף על המציאות כולה.

מהו חינוך מוסרי? הניסיון להביא אותי להכיר את ה"כמוך" שב"רעך". חינוך זה הוא ניסיון להוציא את האדם מתוך ד' אמותיו, מתוך האקסקלוסיביזם שלו, אל הזולת; לחוות יציאה מן המקום שלו למקום של רעהו. התזה על קיומם של נרטיבים לגיטימיים שונים, פרספקטיבות שאין מעבר להן שום מציאות חיצונית שאליה הן מתייחסות, היא שינוי מוחלט באידאל החינוכי הזה. קיומו של נרטיב פלשתינאי לגיטימי, מבלי שתהיה זכות שיפוט לגביו, 'מחייב' אותי לכאורה לצדד בנרטיב לאומני יהודי. כמוכן, הקרבן

הראשון של תהליך זה היא ההיסטוריה. ההיסטוריה הקלסית האמינה בקיומה של אמת ובאפשרות להגיע אליה. עתה בסיטואציה של קונפליקט יש שני נרטיבים, הנרטיב הפלשתינאי, שלפיו יצרתי מיתוסים כדי לאפשר לי לגרש את ילידי המקום, והנרטיב הציוני, שלפיו ייבשתי ביצות. שני הנרטיבים הללו מבטאים, על פי הדוקטרינה הפוסט-מודרניסטית, אינטרסים מנוגדים ומאבקי כוח. במידה מסוימת ניתן לומר שדוקטרינה זאת כבר לא מאפשרת לי לשקר. זהו 'הוד' מופלא, שממנו נולד ניצוח חדש, מאבק חופשי וכוחני על החינוך, על העתיד התרבותי של הקולקטיב, מבלי שיהיה בידינו מצפן האמת, שעל כיוונו נתפלמס. הדיונים על ההיסטוריה אינם ויכוחים על העבר, אלא פולמוס על כיווני העתיד.

ההיסטוריה החדשה שלמה בתוך עצמה. לכאורה, אי-אפשר להתקיף אותה. ולמרות הכול, יש בה מה שהייתי רוצה לכנות 'חור שחור', שבאופן פרדוקסי מושך אליו את כל הדוקטרינה, ומשאיר אותנו שוב בדרישת האמת הקלסית. הכוונה היא לשואה. האומנם יוכל ההיסטוריון החדש להסכים שגם גישה רביזיוניסטית המכחישה את השואה היא גישה לגיטימית? כשהיסטוריון כאילן פפה מגיע למקום זה הוא חוזר להשקפה הקלסית, המכונה אצלו היסטוריה פוזיטיבית.

באופן פרדוקסלי, תוצאת הדוקטרינה הפוסט-מודרניסטית היא, כפי שרמזנו לעיל, החובה להדגיש את המפריד והייחודי, ולא לקבל הסתכלות מורכבת, רבת-פרספקטיבות ורבת-ממדים. בצורה פרדוקסלית, הפוסט-מודרניזם מוליך אותנו לדגול בנרטיבים מטורפים. מה יחסנו אל הנרטיב האנטישמי? כיצד נוכיח את שקרו, בהעדר קנה מידה אובייקטיבי? זה ועוד. תמיד הרגשתי באופן אינטואיטיבי, שאי-אפשר להילחם בתעמולה האנטישמית בשם אמת שקולה. באופן אינסטינקטיבי האדם הרגיל המוסרי, הבלתי תלוי והבלתי מזוהה, עושה מעין ממוצע בין הטענות השונות. אם רצוננו להילחם באופן יעיל נגד האנטישמיות, עלינו לכתוב את 'הפרוטוקולים של זקני האנטישמיות' ולחלק אותם חינם כרוכים בעור. אינני צריך לטעון שמכחיש השואה דייויד אירווינג הוא נאצי, אלא שהוא מוציא לפועל תכנית מקיאווולית להשתלט על העולם; אינני צריך לדרוש מלחמה נגד האנטישמיות בשם הגנה על היהודים המותקפים, אלא הגנה של העולם החופשי נגד אינטרנציונל נאצי שממשיך לפעול במסתרים, בתמיכת הפטרו-דולרים, או כספים אחרים. רק אז, אולי נגיע לשיווי משקל שיקרב אותנו אל האמת. גישה זאת לא הייתה מוסרית בעידן הנאורות; האם היא אינה מוסרית עכשיו? ומה מבקשים ממני, אדם הרואה עצמו שפוי ואינטליגנטי, מה מצפים ממני כשאני מעומת עם נרטיב של עם אחר ואינטרסים אחרים?

ההוגה הפוסט-מודרני נתפס בעיני כ'הומלס', כחסר בית רוחני. בסטטוס החברתי הוא מצוי ברמה גבוהה, הוא מתוקשר ומצליח, אבל רוחנית הוא 'הומלס'. כדי להצביע על כך רוצה אני לחזור לרעיון שמקורותיו במשנותיהם של ר' נחמן והראי"ה קוק: יש פילוסופיה מְנִית ופילוסופיה דפרסיבית. בפילוסופיה המְנִית שבהומניזם ובמרקסיזם, האדם הוא במרכז, הוא יכול וראוי לרשת את האלוהים, סמלו הוא פרומתיאוס הגונב מהאלים את האש. בפילוסופיה הדפרסיבית האתאיזם מעוגן לא בגדלותו של האדם, אלא דווקא באפסותו. הדוגמה הקלסית לכך מצויה בתאטרון, ובתאטרון הישראלי, למשל, ביצירתו של חנוך לוין. במחזותיו מובלטים באופן קריקטורי חסרונותיו של האדם, החולשה האנושית וחוסר המשמעות. האתאיזם הדפרסיבי פירושו שחרור דרך הביבים, דרך האין. זהו שחרור מפני שאין מעתה חוב כלשהו המוטל עליי. אין לפני משימה כלשהי. דברים אלה מקבלים ביטוי סימבולי בכיעור.

הכיעור הוא גם סופה של האצילות המחייבת, וממילא של מושג בחירת ישראל. כמו בסיפורו של ר' נחמן על בן המלך החושב שהוא אינדיק, תרגול הודו, האצילות מחייבת את האדם באסתטיקה ובנימוסים. וכמו בסיפור אחר של מוהר"ן, 'מעשה בבן מלך ובן השפחה שנתחלפו', אם אמנם אני בן שפחה, אינני חייב בכל הנימוסים האלה. קל וחומר שאין אני חייב בחינוך עצמי, ולא בשליטה עצמית. ניחא לי בחופש שהוא הפקר.

שינוי הערכים בדוקטרינה הפוסט-מודרנית נכון לא רק לגבי האמת, אלא גם לגבי היפה והטוב. כפי שאפלטון כבר אמר, שלושת אלה זהים זה לזה; והם זהים עם תכונותיו של הקב"ה. הראי"ה קוק מדגיש בחלק הרביעי של **אורות הקודש**, שקיימת מעין גאווה מזוהמת בדברי האדם המדגיש את אפסותו ואת אפסות העולם. יש כאן ניגוד מוחלט לדרכה הקלסית של היהדות, המדגישה שגאווותו של האדם במעמדו ובסגולותיו מבטאת לפעמים את גדלותו של הקב"ה. גאוותי צריכה להיות בנויה על אמונת באמת, לא מפני שלי האמת - בכך עליי להיות עניו - אלא משום שיש בעולם אמת, טוב ויופי.

אכן, הנאמר על האמת נכון גם לגבי היפה. כבר העיר ר' שמשון רפאל הירש שהיפה הוא מבוא לטוב. נראה לי שיש לכך עדות בתהליכים המתרחשים בימינו, שבהם יצר המרידה, היצר להרוס את מערכת הערכים, מכוון לא רק נגד הטוב, אלא גם נגד היפה. המרידה בטוב באה לידי ביטוי בשבירת כל המחסומים ובפריצת כל הגבולות של המיניות. ביטויה המרכזי הוא ביחס להומוסקסואליות, אולי אחד המוקדים העיקריים בתרבות הפוסט-מודרניסטית. אין ספק שתחום זה בעייתי הוא, ולא נפרט עליו כאן. נחזור להערתנו בדבר האסתטיקה. לדעתי הצנועה, בשורתו של שינוי ערכים זה מצויה כבר בשירתו של שארל בודליר (Baudelaire). באחד משיריו שר הוא על גווייה של פרה מתה, דוחה ומסריחה. השירה על נבלת הבהמה מנוגדת לחלוטין, כמוכן, למה שהיינו

מצפים מהשירה, שתמיד הביאה אותנו להתבשם מריח הניחוח של הפרחים, לראות את צבעי העצים ולשמוע את צלילי הציפורים. עכשיו עלינו לעשות את ההפך: "והיה תחת בִּשְׁם מֶקַח יהיה... כִּי תחת יִפִּי" (ישעיהו ג', כד). שירת הכיעור והסירחון, שהייתה כה חביבה על תרבות הפאנק, שהביאה 'קיא תחת יופי' לבמה, מהווה חלק ממאבק כולל כנגד הערך המסוכן ביותר בעיני הפוסט-מודרניזם: ההבדלה, כל חלוקה בינרית, בלשונם. ההבדלה בין קודש לחול, בין טמא לטהור, בין טוב לרע, ואפילו בין יופי לכיעור.

המרד כנגד האסתטיקה, למרות שאינו נחלת הרבים, מהווה לדעתי שלב משמעותי בתהליך הפוסט-מודרניסטי. התרבות בנויה כמעין פירמידה. פירמידה זאת תוארה על ידי פרויד בשלושת השלבים הקלסיים של שיטתו. אחד השלבים בפירמידה זאת היא הקומה הגניטלית, של גבולות ומחסומים מיניים, הקובעים את מחויבות האדם למשפחה וממילא לחברה. המאבק לשחרור המיניות הוא השינוי בקומה הגניטלית. אולם יש קומה קודמת שגם אותה יש להרוס - הקומה האנלית. אנו מחנכים תינוק לעשות את צרכיו בצנעה ובניקיון. זהו הפרי הראשון של עץ הדעת, שממנו אוכל האדם. המאבק כנגד "המבדיל" מתייחס לא רק להבדלה בין קודש לחול, בין טומאה לטהרה, אלא גם בין טהרה וניקיון לבין כיעור ותיעוב. זהו פרנקיזם חילוני; לשבתאות עדיין היו, לדעתי, גבולות.

ה

המטפורה של ה'הומלס' נכונה בעיניי. הבניינים הפילוסופיים קרסו, ממילא אין כבר בית לפילוסוף, אלא שהוא חוגג את היותו בן בלי בית, את העובדה שהוא חי במציאות מזוהמת, שבה טוב לו, ושממנה הוא נלחם באלה הטוענים נגדו, אלה החיים באשליה, וקודם כל - אלו החושבים שיש להם בית.

חוסר הבית הזה פירושו גם חוסר אוריינטציה בתחום המוסרי. הפוסט-מודרניזם מתימר לפעמים לדבר בשם צדק, בשם קבוצות מדוכאות. בציניות אומר, שיש לפקפק בדבר. הקבוצה המדוכאת בה"א הידיעה עבור הפוסט-מודרניזם, היא ללא ספק הקבוצה ההומוסקסואלית. אם כי יש להודות שגם הפמיניזם בחלקו כרת ברית עם הפוסט-מודרניזם. אולם, לאינטרס המוסרי שהפוסט-מודרניזם מגלה יש גבולות. הרב-תרבותיות עדיפה עליו. תרבות ה'הוד' אינה יכולה לאפשר את ההתנשאות של קבוצה על קבוצה. התנשאות זאת היא גרעינה של תורת הבחירה, דהיינו - של הטענה שיש בידי קבוצה מסוימת האמת, או שיטה מוסרית עדיפה. המוסריות היא עניין לגאוגרפיה, ובעצם לסוציולוגיה. בדוגמה שנראית לי קריטית, אין אפשרות לפוסט-מודרניזם למחות כנגד

מילת הנשים, שהרי מי שם את החברה המערבית לשופטת עליונה על הנורמות המוסריות.

דבר זה מביא אותי לעיסוק בממד הפוליטי, או ליתר דיוק במטפורה הפוליטית. על דבר זה עמדתי במאמרי 'האני ותשובתו'³. כאן רוצה אני להמשיך כיוון זה. בראשיתה של התקופה המודרנית, מצאנו שתי עמדות המזוהות עם שני פילוסופים גדולים בני אותה תקופה, רוסו והובס. רוסו האמין בתמימות הראשונה, בטובו ובאצילותו של איש הפרא. הובס, לעומת זאת, חשב שיצר לב האדם רע מנעוריו, ובני אדם זקוקים למוראה של מלכות, שהרי ללא שלטון וללא בקרה, איש את רעהו חיים בלעו.

כאמור, איני מעוניין כאן בצד הפוליטי, אלא בפוליטיקה כמטפורה לנפש. יש, לדעתי, שתי צורות יסודיות של הסתכלות על הנפש האנושית. גישה אחת מאמינה באפשרות לשחרר את הנפש, מאמינה בטובה ובאצילותה היסודית. גישה אחרת, הובסיאנית, סוברת שאנו חייבים לשלוט על הנפש במעין רודנות אבסולוטיסטית. מחלוקת מעין זאת קיימת בהגות היהודית, ולדעתי היא בחלקה פונקציה של המחלוקת בין החסידות להתנגדות, ובייחוד - בין החסידות לכיוונים מסוימים בתנועת המוסר. זהו מאבק בין גישה רומנטית לגישה פסימית.

אולם, כדי להבין את המחלוקת הזאת אנו חייבים להתייחס לאחת מהנחותיה של התקופה המודרנית. הנאורות וההשכלה היו מבוססות על ההנחה האופטימית שבכוחה של התבונה לא רק להבין את העולם החיצוני, אלא גם להאיר ולהדריך את עולמי הפנימי. אך המודרניזם גילה עד מהרה את חולשתה של התבונה, דבר שהיה ברור לאנשי האמונה מדורי דורות. הנאורות האמינה שעל ידי התבונה נוכל לתקן את העולם. והנה גילינו בתוכנו כוחות לא תבוניים, ואף לא מודעים. אליבא דאמת, לא היה צריך לחכות לפרויד כדי להבין זאת. זה היה ברור כבר ברומנטיקה, אלא שזאת הובנה כראקציה לקדמה ותו לא. המשוררים הבינו שעצם האפשרות לכתוב שירה קשורה בפריצת כוחות בלתי מודעים שבתוכנו. השכרות והסמים גם הם הביאו את האדם לתודעה מעין זאת. מבפנים פורצים רגשות; פריצה ופריצות. כך משתחררים כוחות עמוקים שלא ניתנים לריסון, ושיכולים להפוך להרסניים ביותר.

הדוגמה הקלסית של שחרור זה מצויה בסוראליזם. עד אז רצינו להיות מודעים לציור, הן בציור הראליסטי והן בציור האימפרסיוניסטי; אך בסוראליזם נולדה קונצפציה שונה. מטרתה של האמנות היא לשחרר את הכוחות הנמצאים בפנימיותי. בשחרור הזה פורצים דברים משונים. משחרר אני את העריץ ההובסיאני שדיכא את הכוחות, ואולי עריך זה הוא ה'אני'. מעתה יש לוותר על 'אני' זה. הסוראליזם התפתח במקביל לנאציזם, אך הוא נטה לקומוניזם. על כל פנים, יש בסוראליזם שבירת הגבולות. בֶּרְטוֹן, נביא

הסוראליזם, אמר שהביטוי הגדול שלו חייב להיות יציאה לרחובות כדי לירות באנשים בלי סיבה ובלי חשבון. הגיבור התרבותי האמתי של הפוסט-מודרניזם הוא המרקוז דה סאד, דבר שהסתמן כבר בין שתי מלחמות העולם. הוא מסמל, ללא ספק, את הסטייה מנאורות המהפכה הצרפתית, בהרפתקאות שהוא עבר, אך בעיקר בכתביו, ב'סדיוז' ובמיניות הפרברטית. האקט המיני עצמו איבד את הנאתו, אם הוא לא מלווה בכאב או בגרימת סבל לזולת. סדום ועמורה גם הן הותרו לבוא בקהל, ואף הפכו נורמטיביות ואידאליות. אין ספק שכל אדם עומד בפני פיתויים סדיסטיים ומזוכיסטיים, ועלינו לשלוט בהם (לא כך במקרה הנאציזם! נאציזם זה דבר שונה).

זאת השקפה הובסיאנית על האדם, שממילא מאלצת אותנו לשלוט על עצמנו. מכאן אידאל השחרור שנציגו הגדול הוא מרקוזה. זהו האדם האמתי, הנמצא בתוכנו. שיטתו של הראי"ה קוק מנוגדת לחלוטין לכך. היא מבוססת על האמונה שיש בתוך האדם, אדם עליון, על-מודע, עמוק יותר ואותנטי יותר מהאחרים שבתוכנו. האדם המודרני והפוסט-מודרני משחרר רבדים פחות עמוקים, את התאוה ואת הכעס. שחרור זה הוא מסוכן.

1

לדעתי, מתאחדים בפוסט-מודרניזם שני כיוונים שמקורם בתהליכים שנולדו כבר בתרבות המודרנית. הכיוון האחד, הניהיליסטי, השולל את האמת, שלילי במהותו. הכיוון השני מוביל אותנו לשחרור עולמנו הפנימי. ניתן לומר שגם ביחס לפוסט-מודרניזם ניתן להשתמש בתהליך דיאלקטי, שהרי גם בו עלינו למצוא ניצוצות של קדושה. אמנם השחרור הזה מביא לעולם תופעות הרסניות, אך לאחר מכן מתגלים לפנינו הצדדים החיוביים. אכן, שני כיוונים משתלבים כאן. האם תהליך זה יכול להיות חיובי? הראי"ה קוק לימד אותנו שהאדם צריך לשחרר, למשל, את כוח הדמיון, שצריך להשתחרר, אך גם לעבור סובלימציה. יש כאן תיקון של מאבק התבונה נגד הדמיון, מאבק שבמרכזו עמד הרמב"ם. אנו שבויים לפעמים מתחת למעטה התבוני, ומזאת אנו חייבים להשתחרר. כדי להגיע לשלמות אנו חייבים לפתח תהליכים דיאלקטיים.

זהו ללא ספק יסוד בתהליך חינוכי. דבר זה מתקשר עם עמדתו של קרל יונג. הוא טען, בצדק לדעתי, שמתוך העולם הבלתי מודע באה הרבה מאוד מהיצירתיות האנושית. ללא ספק זה נכון. מדובר לא רק ביצירות אמנות, אלא גם בפריצות דרך גדולות בתחומי הידע. יונג חשב שיש באינטואיציה הבלתי מודעת, חדירה לעולמנו הפנימי, חלון לעולם גדול יותר. שלילת היסודות הללו וכל מה שמשמע מהם, הייתה שגיאתה הגדולה של התבונה. לא הכול אבסטרקטי ומתמטי. אנו זקוקים לדמיון ולכוחות אחרים. אולם, כאן יש סכנה אימה, שהרי כפי שהעיר הרי"ד סלובייצ'יק, בהערה חשובה בתחילת 'איש ההלכה' (הערה 4), הרומנטיקה והאי-רציונליות היו בעלות בריתן של תופעות אימות

וקטסטרופות שאפיינו את המאה העשרים. הרי"ד חושב שבעלת הברית של האמונה היא התבונה ולא הרגש הלא מרוסן.

כפי שלימד אותנו עמנואל לוינס, עלינו לתרגם את דברינו ליוונית. אכן, אנו יכולים לעשות זאת, וזאת באמצעות דבריו של ניטשה. הוא כתב בהולדת הטרגדיה על קיומם של שני יסודות - האפוליני והדיוניסי. אפולו מבטא את השירה והאמנות. דיוניסוס או בכחוס מבטא את השכרות. יש כאן שתי צורות של יצירה. גם האמנות וגם השכרות מהוות פנייה לעולמנו הפנימי; אבל יש ביניהן הבדל. יכול להיות שאנו יכולים להבדיל ביניהן. שוב אנו נזקקים לאותה מילה 'להבדיל'. הרי"ד סולובייצ'יק מדבר על הברית שבין אדם א' לאדם ב'. אדם א' הוא האדם המודרני בה"א הידיעה, הפוסט-מודרניזם מתנגד לו בכל ממדיו. כפי שכתבתי במקום אחר,⁴ יש במשנתו של הרי"ד דמות שלישית העומדת מאחוריהם, הלוא הוא אדם. זהו האדם שלפני המבול, אדם שלפני העימות, כלומר - לפני השליטה העצמית וקבלת הערכים. הפוסט-מודרניזם רוצה אדם מעין זה, אך שלא ימלא את הארץ חמס. אינני מאמין שזה אפשרי. זאת שאלה פוליטית, שאלת שליטתי על עצמי.

לשאלה זאת יש באמת פן פוליטי. העולם הפוסט-מודרני חי לצדו של עולם קדם-מודרני. פיתוחו של דמות אדם שהכל פתוח לפניו, פירושו גם אין-אונות במלחמה נגד הסכנות. ה'הוד' שאיבד את ה'נצח' מאפשר לסטרא אחרא לגדול. יכול להיות שהוא יתעורר כשכבר יהיה מאוחר. הלוואי שנוכל למצוא את ניצוצות האור שבמצב הנוכחי. האמונה בדיאלקטיקה נותנת לנו תקווה. הלוואי שנראה את התממשותה. בינתיים רואים אנו את הצללים. ואולי קבלת משנתו של לוינס בעולם הפוסט-מודרני היא נקודת האור בקצה מנהרת הזמן.